

Bunjevci u kontekstu plemenske i zadružne kulture Dinka Tomašića

*dr. sc. Mario Bara**

Sažetak

Ovaj rad ima za cilj analizirati elemente plemenske i zadružne kulture Dinka Tomašića u hrvatske (sub)etničke skupine Bunjevaca. Kroz rad se prate različite regionalne skupine Bunjevaca (Hrvatsko Primorje, Lika, Podunavlje) i odgovaraju li njihovi kulturni obrasci elementima kulturnih modela kod Tomašića. U završnom dijelu rada izlažu se zaključna razmatranja o reziduama navedenih kulturnih tipova kod Bunjevaca.

Ključne riječi: Bunjevci, plemenska kultura, zadružna kultura, Dinko Tomašić.

Uvod

Dinko Tomašić (1902.-1975.), hrvatski sociolog, najpoznatiji je po radovima o kulturnim modelima, društvenim i političkim procesima u jugoistočnoj Europi. Studijama *Društveni razvitak Hrvata* (1937) i *Politički razvitak Hrvata* (1938) položio je temelje etnokulturnoj sociologiji u Hrvatskoj. Plemenska kultura se po Tomašiću zasniva na tradiciji o zajedničkom podrijetlu, te naglašenom društvenom diferenciranju, dok se zadružna temelji na solidarnosti, autarkičnosti, miroljubivosti, demokratskim odnosima. Prema Tomašiću duboka suprotstavljenost između plemenske i zadružne kulture i njihove sastavnice (borbenost/miroljubivost, autoritarnost/demokracičnost), obilježavaju cjelokupni razvoj hrvatskog društva. U svojoj analizi Tomašić je koristio interdisciplinarni pristup. Usporedo je kritički pristupio patrijarhalnoj dinarskoj kulturi Jovana Cvijića koja je zapravo „idealizirani model srpske narodne kulture u kojem su dominantne vrednote čojstvo i junaštvo, nacionalni ponos i konstruktivna državotvornost“ (Rihtman-Auguštin 1993, 970). Prostorno patrijarhalnu kulturu Cvijić smješta na široko područje od Rumunjske do istočnih granica Italije, a stanovništvo na tom području i nositelje te kulture sukladno tome smatra Srbima. Na tom tragu Bunjevce smatra „pokatoličenim Srbima“, za

* docent, Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb

koje dalje tvrdi „po visokom stasu pripadaju dinarskoj rasi, tako isto i po osnovnim crtama psihičkim; oni su dobro sačuvali tradiciju balkanskih Srba“ (Bačić 2006, 18). Cvijić je time idealizirani model srpske narodne kulture projicirao na cijelo južno-slavensko područje. Nije bio samo sakupljač građe, već ju je više ili manje svjesno konstruirao u političke svrhe (Rihtman-Auguštin 1993, 971). Analizirajući pisanje Dinka Tomašića, vremenski i politički kontekst u kojem je djelovao, primjećuje se njegova sklonost hrvatskom seljačkom pokretu, zadružnoj kulturi, iako je bio svjestan da i plemenska kultura predstavlja dio hrvatske nacionalne tradicije.

U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata Dinko Tomašić izostavljan je iz nastave sociologije, njegovi radovi su ignorirani, a bio je nepoznat čak i sociolozima (Županov 1993, 949-950). Razlog njegovom prešućivanju vjerojatno leži u tome jer se bavio razlikama između nacionalnog karaktera Hrvata i Srba (Rihtman-Auguštin 1993, 970). Nakon povremenih površnih i usputnih komentara o Tomašićevim radovima tijekom međuratnog razdoblja, ponovno je „otkriven“ u znanstvenoj zajednici i široj javnosti početkom 1990-ih (Štulhofer 1992a, 1992b, 1993; Rihtman-Auguštin 1993; Županov 1993; Rogić 1993 i dr.). Iako mu se priznaje teorijski doprinos, kritizira ga se zbog dualističkog kulturnog pristupa i ispuštanja drugih kulturnih modela poput mediteranskog i zagorskog (Županov 1993, 952-953). Nadalje, i sam Tomašić primjećuje, plemenski i zadružni model ne mogu se vezivati samo uz jedan etnos jer se isti kulturni model i vrijednosni sustav mogu javiti u približno istim uvjetima.

Tomašićeve kulturne tipove u daljnjem tekstu treba shvatiti na tragu idealnih tipova Maxa Webera, kao pojmovne konstrukcije koje se rijetko susreću u svom čistom obliku. U nastavku ćemo predstaviti Tomašićeve kulturne modele i njihove tragove kod različitih skupina Bunjevaca.

Plemenska i zadružna kultura

Tomašić polazi od pretpostavke da su se južni Slaveni i prije i poslije doseljavanja na jugoistok Europe znatno razlikovali u svojim ekonomskim, porodičnim i političkim organizacijama (Tomašić 2013, 13). Na samome početku raščlanjuje nastanak dvaju kulturnih modela, plemenskog i zadružnog. Diferencijacija doseljenih slavenskih skupina i njihov kasniji razvoj u različitim pravcima nije izvorno slavenskog podrijetla, a elementi plemenskog i zadružnog tipa kulture mogu se naći u raznim oblicima kod etnički udaljenih skupina. Iz dostupnih mu istraživanja zaključio je da su postojala dva tipa slavenskih seoba. Prvi se sastojao u postupnom i mirnom prodiranju, zauzimanjem riječnih dolina i obradivih površina. To su bile migracije na kratke udaljenosti koje su pokretane kada bi autarkično gospodarstvo postalo prenapučeno. Na miran način ovaj je kulturni tip Slavena ekonomski i etnički zauzimao prostor. Kulturu ove grupe Slavena nazvao je zadružnom prema dominantnom društvenom ustroju koji ih je obilježavao. Nasuprot prvom tipu, drugi tip slavenskih migracija karakterizirali su brzi osvajački prodori ratničko-nomadskih plemena, koja su zauzimala strateške položaje u blizini ratara i važnih, prometnih,

strateških i trgovačkih putova. Ekonomsku osnovu ovog tipa činilo je stočarstvo, a dodatan izvor prihoda činile su pljačke i gusarenja. Njihova razvijena „pljačkaško ratnička tehnika“ omogućila im je političko osvajanje Balkana, „njima pripadaju hrvatska i druga plemena i njihovu ćemo kulturu nazvati plemenskom, jer je plemenska društvena organizacija prevladavala kod ovih etničkih skupina“ (Tomašić 2013, 20). Osnovne jedinice ove društvene organizacije su rodovi ili bratstva. Ekonomski položaj bio je od iznimne važnosti za utjecaj u rodu ili bratstvu. Jednom stečene pozicije u ovom tipu društvene organizacije ostajale bi nasljedne u istom rodu – kući. Prema vanjskom društvu to je bila usko povezana zajednica kroz napadačke i obrambene funkcije. Prostor naseljavanja i njegove karakteristike u bitnome su pridonosile stvaranju preduvjeta za nastanak plemenske odnosno zadružne kulture.

Elementi plemenske kulture kod Bunjevaca

Iako pisani izvori po prvi puta o Bunjercima¹, kao skupini stanovništva, govore tek početkom XVII. stoljeća (Dević 1999, 26), njihova etnogeneza nesumnjivo počinje nekoliko stoljeća prije (Černelić 2006; Šarić 2008). Usporedba etnoloških studija s rezultatima istraživanja povjesničara i lingvista upućuje na prostor etnogeneze Bunjevaca na jugoistočnim dinarsko-jadranskim graničnim područjima (Černelić 2006). Na navedenom prostoru značajan udio u stanovništvu činile su vlaške katoličke skupine, romanske i slavenizirane (Jurin Starčević 2004, 155). Napose je oko Dinare bilo u velikom broju romanskih (bilingvalnih) i slaveniziranih vlaških skupina čija je osnovna ekonomska djelatnost bilo transhumantno stočarstvo (Marković 1989, 96). U etnogenezi Bunjevaca moralo je biti i vlaških (romanskih) elemenata iako ta komponenta nije bila dominantna. Kulturni utjecaji starijeg sloja stanovništva reflektirali su se prihvaćanjem nekih elemenata gospodarenja, npr. u transhumantnom stočarstvu i pastirskom načinu života (Bara 2012, 12). Tomašić (2013, 66) također navodi mogućnost da su nositelji plemenskog kulturnog tipa među starijim slojem stanovništva slavenizirani te da su uključivanjem u dijelove slavenskih etničkih skupina vršili na njih određeni kulturni utjecaj.

Nomadski stočari² razvijali su i ratnički ustroj uslijed same okolnosti što su za vrijeme svojih migracija nailazili na strateške položaje u blizini plodnih površina ili važnih putova gdje su se povremeno sukobljavali s drugim stočarskim skupinama oko resursa ili su razvijali pljačku kao vid ekonomije.³ Tijekom vojnih aktivnosti na

¹ Izolirani slučajevi pojave bunjevačkog imena u raznim popisima stanovništva tijekom XVI. stoljeća ne mogu se smatrati sigurnim dokazom nazočnosti Bunjevaca, kao veće zajednice, u Podunavlju i Slavoniji u tom razdoblju.

² Među potomcima primorskih Bunjevaca i danas je u kazivača jaka svijest o nomadskom karakteru Bunjevaca u vrijeme doseljavanja na te prostore: „To je bio neki nomadski narod i dosta loše smo se smjestili po brdima. Ovo domaće stanovništvo već je zauzelo bolje terene, a mi smo se smjestili po brdima: po Krivom Putu, Liču, Krmpotama...“ (Černelić i Rajković Iveta 2010, 288).

³ Paladije Fusko, mletački humanist, u opisu Ilirika 1508. za stanovnike Velebita Morlake, koji se često povezuju u sociokulturnom smislu s Bunjercima, piše da „više liče na zvjerad nego na ljude,

tromeđi Mletačke Republike, Osmanskog Carstva i Austrije Bunjevci su kao dopunsku gospodarsku aktivnost vjerojatno koristili pljačku, što je bilo uobičajeno za to doba, od koje su imali pravo na dio plijena (Bara 2012, 16). U plemenskoj kulturi naglašeno je krvno srodstvo: „Živeći u stalnoj nesigurnosti i osjećajući potrebu stalne spremnosti za obranu i navalu, što se je moglo postići samo u većim i povezanim skupinama, pojačao se je osjećaj krvnog srodstva, a time i osjećaj privrženosti i solidarnost među bližim srodnicima, odnosno među onim srodnicima među kojima se je održala uspomena na zajedničko podrijetlo“ (Tomašić (2013, 68). Marko Šarić (2008, 23) smatra da osnova imena „Bunjevac“ ili „Bunijevac“ ukazuje na patronimsko podrijetlo iz osobnog imena Bunj. Naime, da su vlaške skupine i njihovi katuni dobivali imena prema njihovim starješinama, rodonačelnicima. Te skupine su bile povezane zajedničkim imenom, pretkom, tradicijom i kulturom. Drugi autori ističu da ni jedna od regionalnih skupina Bunjevaca u svojoj tradiciji nije sačuvala spomen ili se prisjećala svog „vlaškog podrijetla“ (Sekulić 1991, 23)⁴. Već u ranim migracijama Bunjevaca iz sjeverne Dalmacije u Liku izdvajaju se snažni rodovi poput Blaževića, Butoraca, Filipovića, Rukavina, Krmpotića, Vojnića i dr. (Pavličević 1997), a neki od tih rodova će preseljavati u Podunavlje (Pavičić 1962; Sekulić 1991). Vojne vlasti na graničnom području Austrije prema Osmanskom Carstvu su preseljenje bunjevačkih rodova opisivale detaljno. Sačuvane isprave kazuju vrijeme i strukturu doseljenika.

Da je stočarstvo u tom razdoblju bila osnovna djelatnost Bunjevaca svjedoče povijesni izvori. Primjerice, bunjevački rod Krmpočani su prilikom doseljenja doveli sa sobom petnaest tisuća grla sitne stoke i tisuću petsto grla krupne stoke (Hrabak 1982, 307). Naseljeni na planinske obronke Velebita s velikim brojem grla stoke, s ekstenzivnim načinom stočarstva, trebali su znatne površine pod pašnjacima što ih je dovodilo u sukob sa Senjanima i Ledničanima (Pavičić i Glavičić 1984, 152). U sukobe su morale intervenirati vojne vlasti (Pavelić 1973, 51-54). Onovremeni putopisi opisuju ih ratobornima i hrabrima, ali i da su živjeli skromno: „Bunjevci su najhrabriji od svijui, poludivlji su, a žene su im najkrepnije. Kuće su im kao u američkih urođenika – zidovi od drva i kamena oblijepljeni blatom, pokrivene su ševarom, a u kući s ljudima noći i stoka. Samo imućniji naprave od slame i koža postelje“ (Pederin 1989, 23). Njihovo plemensko ratničko ustrojstvo, čuvanje neovisnosti od središnjih vlasti (kako kršćanskih tako i osmanskih) koje im je omogućavalo stočarstvo, laka pokretljivost i ne vezanost za zemlju može se povezati s nizom njihovih migracija. U slučaju seobe s početka XVII. stoljeća „izvori predmnijevaju da je do nje došlo nakon učestalih buna u Kliškom i Krčkom sandžaku, posebice poslije otvorenih buna protiv pljačkaških uprava kliškog i krčkog sandžakbega“ (Jurin Starčević 2004, 159). Drugi autori smatraju da se migracije u Podunavlje u istom razdoblju, zbog nemira i sukoba u kojima su sudjelovali Bunjevci, mogu smatrati vrstom kaznene

hrane se mlijekom i sirom i krijući se uz putove napadaju i pljačkaju strane putnike (...) na koncu konca, smatraju slavom živjeti od plijena“ (Šarić 2010, 63).

⁴ Za ličke Bunjevce senjski biskup Sebastijan Glavinic (1630.-1699.) zabilježio je da prihvaćaju za sebe naziv „Bunjevci“, ali da ne trpe da ih se naziva Vlasima (Sekulić 1991, 23).

deportacije (Šarić 2008, 35).⁵ Cijelo područje osmanske Krbave i Like obilježavala je „trajna nesigurnost življenja, slabo gospodarstvo oslonjeno u prvom razdoblju najviše na stočarsku privredu te potreba stalne obrambene spremnosti“ (Kruhek 2013, 479), dok se granično područje prema kršćanskim posjedima isticalo s „nešto više vojske, nešto više stočarenja i nešto više svakodnevnog nasilja“ (Moačanin 1999, 83).

Gotovo stoljeće kasnije, pod kršćanskom vlašću u Lici, također se spominju Bunjevci „kao narod neobuzdani“. Nastojanje austrijskih vlasti da uspostavi komorsku upravu, onemogućili su lički Bunjevci ubojstvom grofa Antona Coroninija i njegova zamjenika baruna Jakoba Rambschüssela 1702. u Ribniku.⁶ Zatvaranje krivaca zločina rezultiralo je novim sukobom 1705. u Kraljevici između krajiške vojske i Bunjevaca (Pešut 1997, 119). Nakon brojnih nemira i nasilja Dvorsko povjerenstvo je 1712. u izvješću vladaru zaključilo kako se „ne može savjetovati da se ovaj divlji narod tako skoro i najmanje optereti kontribucijom, glavarinom i drugim nametima“ (Holjevac i Moačanin 2007, 65). S time je u suglasnosti ocjena biskupa Martina Brajkovića o Bunjercima u pismu pisanom 1702. banu grofu Adamu Batyányu o stanovništvu Like, u kojem navodi da su „Bunjevci, odlični vojnici, tvrde glave premda katolici, jer ne dozvoljavaju da im bilo kler bilo službenici nametnu ikakve novosti“ te da su čak pokršteni Turci, u smislu pokoravanja vlastima, „bolji od Bunjevaca“ (Moačanin 1986, 8).

Karakteristike ratnika i junaka u plemenskoj kulturi

Formiranje psiholoških karakteristika ratnika i junaka započinje još u razdoblju nomadskih stočara. Preduvjeti za formiranje ratnika među nomadima bili su fizička snaga i obilnost energije. To je postizano životnim uvjetima, načinom prehrane te, zbog sezonskog karaktera stočarenja, nešto više vremena za dokolicu koja je otvarala prostor i za druge aktivnosti. Nadalje, stočarstvo je omogućavalo laku i brzu pokretljivost i veću slobodu kretanja u odnosu na ratarsko stanovništvo koje je bilo više vezano za svoju zemlju.

Dokolica se u plemenskoj kulturi provodila u raznim igrama, pjesama i pričama čija je dodatna funkcija bila u jačanju mržnje „prema ‘neprijatelju’ isticanje snage, nadmećanje i nadmudrivanje“ (Tomašić 2013, 74). Junačkim pjesmama vršena je važna društvena funkcija, one su postale odgojni i kontrolni mehanizam koji je doprinio izgradnji ličnosti u rodovsko-plemenskoj organizaciji, čiji su pripadnici u

⁵ Ako je za vjerovati osmanskom putopiscu Evliji Čelebiji (1996, 529-530), Bunjevci u okolici Sombora su oko 1660. imali vlaška sociokulturna obilježja i vrlo vjerojatno drugačiji društveni status, dok su njihovi sunarodnjaci u okolici Subotice već prešli u status zemljoradničke raje (Šarić 2014, 51).

⁶ U međuvremenu su, zbog zemljišta koja su koristili „Novokršćani“ u Perušiću i koja su im bila potvrđena od središnjih vlasti, Bunjevci i pravoslavni Vlasi napadali pokrštene muslimane. Carska povelja nije pomogla u zaštiti pokrštenih Perušićana od osvetničkih napada i jedino je intervencija carske vojske iz Senja spriječila potpuni nestanak „Novokršćana“ u Perušiću i ostatku Like (Lopašić 1888, 83).

junačkoj pjesmi nailazili na primjer za vlastito ponašanje. Kod svih skupina Bunjevaca njegovane su junačke pjesme. Podunavski Bunjevci su kroz grokotalice veličali junaštvo, a u njihovom sadržaju otkrivaju se i tragovi njihovih migracija (Sekulić 1991). Ako sami sadržaj nije bio usko usmjeren na junaštvo nego na patnju i takve pjesme su imale sličnu funkciju, budile su želju za osvetom. Većinu sadržaja grokotalica prenijeli su Bunjevci u Podunavlje iz stare postojbine. Vrlo je značajna pjesma *Ženidba Vidak kapetana* čiji je sadržaj smješten u vrijeme velike seobe i uključivanja Bunjevaca u vojne aktivnosti protiv Osmanlija i svjedoče o bunjevačkom junaštvu.

*„Biže Turci glavom brez obzira,
Al jih siku Bunjevci junaci:
Pet stotina glava odsikoše.
Koje nisu sabljom pogubili,
U Tisu su vodu utirali...“*

Smatra se, zbog njezinog kasnog bilježenja u drugoj polovici XIX. stoljeća, da sadržaj predstavlja kompilaciju narodne tradicije i franjevačke literarne i historio-grafske građe zabilježene u epskom desetercu. Međutim, dio sadržaja i motiva nedvojbeno upućuje na planinski okoliš i staru postojbinu (usp. Šarić 2014, 55).

U približno isto vrijeme sličan scenarij se odvijao kod primorsko-ličkog ogranka Bunjevaca gdje su dragovoljački odredi, uglavnom sastavljeni od Bunjevaca, iz dijela Krajine zvanog „Primorska krajina“, predvođeni knezovima Jerkom Rukavinom Bevandićem, podrijetlom iz Ražanca i Dujmom Kovačevićem, podrijetlom iz Vinjerca, 1684. pokrenuli osvajanje Like. „Taj je osvajački pohod bio popraćen pljačkom, razaranjima i masovnim bijegom kako muslimanskog stanovništva, koje je do tada tamo živjelo, tako i vlašskog“ (Kaser i sur. 2003, 10). Rodovi koji su sudjelovali u osvajanju Like naseljeni su na zauzetim zemljištima.

Tomašić (2013, 72) smatra da su u plemenskoj kulturi sve „ove opisane okolnosti poticale snaženje neprijateljskih osjećaja, simboliziranih u načelu ‘osvete’, krvne osvete, koja je uz načelo ličnog ‘ponosa’ i ‘časti’ i uz težnju za ‘slavom’ utjecala na izgradnju impulzivnih i agresivnih ličnosti, nasrtljivih i silovitih tipova (...)“. Tražeći primjer ovih karakteristika među bunjevačkim skupinama nalazimo ga među krm-potskim Bunjecom Jurišom Balenovićem koje je zadavao velike probleme osmanskoj strani (Šarić 2012, 232), dok je Nikola Rukavina, zvani još i Bevandić, usmratio dizdara utvrde Bilaj Šabana Razića i još jednoga u dvoboju (Tomić 1877,1; Ljubović 2004, 51). Iz istog roda Rukavina-Bevandića (Vidovgradskih) iz sela Trnovca, kućni broj 69, potekla su trojica generala te još 58 viših i nižih časnika austrijske vojske (Ljubović 2004, 50; Tomljenović 2014, 298).

Podjela rada i društvene razlike u plemenskoj kulturi

Društveno uređenje i autokratska vlast u rodovskoj organizaciji reflektirali su se na porodičnu organizaciju. U stočarskim zajednicama muškarci su dolazili do naročitog utjecaja preko vlasništva nad resursima (prije svega stoka). Takvi odnosi su preneseni i na porodicu u kojoj je otac obitelji postao gospodar nad životom i smrću

žene i djece. Vlast očeva postala je apsolutna, razvio se hijerarhijski odnos između braće i sestara temeljen na spolnim razlikama i dobi. Status svakog muškarca bio je uvijek društveno viši od svake žene u kući, a među muškarcima i ženama uvijek je viši društveni položaj pripadao onome tko je po dobi bio stariji. Postavljena hijerarhija očitovala se u redosljedu ženidbe, odnosima supružnika, nasljednim odnosima, bratsko-sestrinskim odnosima, odnosu roditelja prema djeci i obratno. Na području udadbeno-ženidbenih odnosa razvile su se društvene razlike s tendencijom da se ugledni rodovi povezuju s drugim jakim i uglednim rodovima. Vjenčanja su tako bila prigoda za pokazivanje društvene moći i brojčane snage rodova koja se može povezati uz njihov ratnički značaj. Navedeni čimbenici pojačavali su, uz nošnju, oružje, akumulaciju stoke i drugih pokretnih dobara, društveno razlikovanje unutar plemenske zajednice (Tomašić 2013, 70). Muške društvene uloge su uzdizane i cijene dok su ženske obezvrjeđivane. Odgoj djece je bio u skladu s dominantnim uvjerenjima. Muškoj djeci se posvećivala naročita pozornost, u svemu su imala prednost u odnosu na žensku. Muškim članovima porodice bio je povjeren odgoj muške djece, dok su se o ženskoj djeci, kao manje vrijednoj, brinule isključivo žene. Ovakva unutar obiteljska dinamika doprinosila je jačanju privrženosti među članovima istog spola (Tomašić 2013, 74).

Doticaji kultura

Rodovsko-plemenska društvena organizacija, nositelj plemenske kulture, dolazila je u doticaj sa zadružnom kulturom najčešće migracijama u područja gdje je ta kultura bila dominantna. Tomašić smatra da se rodovsko-plemenska organizacija urušavala čim bi se udaljila iz svoje matične sredine. Važni čimbenici koji su pojačavali taj proces su nestajanje snažne društvene kontrole i rodovske discipline. Pripadnik plemenske kulture mogao je biti asimiliran u nove kulture, u onim slučajevima gdje su nove društvene vrijednosti i organizacija zamijenili ulogu roda u izgrađivanju karakteristika članova utječući na reakcije pojedinaca u društvu (Tomašić 2013, 76). Kulturna prilagodba u prelasku iz toliko različitih kultura nije bila jednostavna. Oni pojedinci koji se nisu bili u stanju prilagoditi imali su unutarnji sukob između pravila nove kulture i navika ili su patili od psihičkih poremećaja, ili kroz „otvoreni revolt protiv nove sredine, koji će se očitovati u ‘protudruštvenim’ djelatnostima, u obliku sukoba sa postojećim zakonima i u obliku sukoba sa postojećim moralom“ (Tomašić 2013, 77). Pojavu drugog oblika neadaptacije, sukoba pripadnika plemenske kulture u novom okruženju, Tomašić pronalazi u hajdučko-uskočkoj formi ponašanja. Prostori koji su imali zastupljenu pojavu hajduka i uskoka bili su oni koji su pripadali zoni plemenske kulture ili u koje se u velikim masama doselilo stanovništvo plemenske kulture, između ostalih i južna Ugarska. Često su to bili granični krajevi ili neprohodni krajevi nad kojima je bila teška kontrola upravne vlasti, ili i jedno i drugo. Područja su to gdje su hajduci dolazili do visokog društvenog ugleda, a njihova su se djela opjevala u hajdučko uskočkoj pjesmi (Tomašić 2013, 78). U grokalicama Bunjevci čuvaju spomen s jedne strane na prostore na kojima su boravili

prije Podunavlja, ali i na junake s tih prostora, Senjanina Ivu, dalmatinskog junaka Marka Pletikosu, „hajdučke putove“, hajduke iz Bosne i dr. (Sekulić 1991, 450-451). Hajdučko uskočka kultura je, smatra Tomašić, ne samo održala, nego i pojačala neke psihičke osobine plemenske kulture poput agresivnosti, impulzivnosti, osjećaja neprijateljstva, autokratskih težnji, egocentričnih osjećaja, ali i funkciju i vrijednost prevare u borbi i društvenim odnosima (Tomašić 2013, 79). Tražeći primjere koji bi odgovarali barem djelomično ovim idealno tipskim opisima Tomašića, među bunjevačkim skupinama neke podudarnosti pronalazimo u razdoblju njihova života u vojno krajiškom sustavu, dok se funkcionalnost prevare može tražiti u metaforičkom lukavstvu u narodnim pjesmama. Agresivnost i impulzivnost je usmjerena na Turke, narodne neprijatelje koji su činili zla stanovništvu „Kad nam Turčin polja popalio, s plandišta ovce odagnao, pa od glada izginit moramo“ (*Ženidba Vidak kapetana*). Slični su primjeri kod primorsko ličkih Bunjevaca gdje su impulzivne reakcije rezultirale osobnim dvobojima s neprijateljima (Ljubović 2004, 50; Tomljenović 2014, 298). I kod jedne i kod druge skupine Bunjevaca na kolektivno sjećanje i identitet ostavilo je traga razdoblje protuosmanskih ratova, a obiteljski grbovi bunjevačkog plemstva nerijetko se sastoje od prikaza naoružanih konjanika, sablji ili u nekim slučajevima odrubljenih turskih glava na sabljama. Za Luku Sučića, subotičkog kapetana s kraja XVII. stoljeća u Subotici, zapisi navode „da je nosio dugu, posve bijelu bradu i izgledao je veličanstven i ozbiljan, neprijazan prema neprijatelju, a uljudan i mio prema svojim“ (Sekulić 1991, 59). Austrija i Venecija prepoznavale su korist među ovim skupinama stanovništva te su im davale moralnu i materijalnu potporu da svojim snagama aktivno sudjeluju u borbi protiv Osmanskog Carstva. Sa sociološkog stanovišta osobito su interesantni simboli, između ostalog i na spomenutim grbovima, koji će kao i cjelokupna protuosmanska tradicija biti korišteni u ideološke i političke svrhe u razdoblju formiranja suvremenih južnoslavenskih nacija.

Prvotno je kroz vojne i političke funkcije, a nakon toga uslijed demokratizacije prosvjete, omogućen prijenos kulturnih i psihičkih osobina iz zone plemenske u zonu zadružne kulture. Tomašić (2013, 88-89) dodaje da se elementi plemenske kulture poput težnje za vlašću pod svaku cijenu, održanje na vlasti svim mogućim sredstvima, prepliću s pomanjkanjem samokritike, precjenjivanjem vlastitih sposobnosti, te podcjenjivanjem i netolerancijom protivnika, uz nerazvijen osjećaj društvene odgovornosti.

Elementi zadružne kulture

Za razliku od ratničko nomadskih skupina koje su oblikovale plemensku kulturu, druga skupina Slavena odlikovala se naglim demografskim rastom, postupnim i mirnim zauzimanjem riječnih dolina i obradivih površina. Na osnovi dominantnog društvenog ustroja koji je obilježavao ovaj kulturni tip Tomašić je nazvao ovu kulturu zadružnom. Osnovne karakteristike ovog kulturnog tipa su: autonomija, organizirane teritorijalne jedinice, miroljubivost i demokratski princip odlučivanja. Prostor na kojem je ova kultura bila prisutna kretala se od Podunavlja, dijelova Bal-

kana, a na zapadu je dopirala do Alpa i preko njih (Tomašić 2013, 19). Tomašić je analizirao zadružnu kulturu na osnovi elemenata sačuvanih u Hrvatskom zagorju. „Skupčina“, ili zadruga, je predstavljala skupni, kolektivni imetak i zajednički život. Organizacija je bila potpuno autarkična. Svaka je za sebe predstavljala posebnu ekonomsku i političku zajednicu. Nepokretna imovina „skupčine“ bila je nedjeljiva i zajedničku zemlju obrađivala je družina zajedničkim snagama. Ukoliko bi se stvorio demografski pritisak viška članova, dio se nekadašnjih članova selio i osnivao novu „skupčinu“. Na ovaj način se zadružni kulturni tip mirno širio i zauzimao prostor. Podjela rada bila je diferencirana prema spolu, dobi, fizičkim mogućnostima i prema sposobnostima članova. Rodbinske veze nisu bile od primarne važnosti u odlučivanju, za razliku od plemenske kulture. Cijenjene su osobne kvalitete, a zatim razlike prema funkcijama, starosti i spolu. Vodeće uloge u zadružnoj kulturi imao je naj sposobniji član koji je izvršavao radnje u smislu kolektivnih nastojanja. Gospodar „skupčine“ – zadruga nije *pater familias* (kao u plemenskoj kulturi) – on je izabrani organ koji se može promijeniti odlukom članova. Njemu je uprava bila povjerena na određeno vrijeme, on je bio jednak ostalima i mogao je biti u slučaju nezadovoljstva smijenjen s upravnog položaja. Inicijativa je u zadrugi često išla odozdo prema gore. Preko podjela rada u zadrugi odražavala se ekonomska demokracija. Važni su bili kolektivni interesi za razliku od plemenske kulture gdje se zbog politike nesigurnosti i prinude zastupljeniji uski interesi. Iskustvo demokracije bilo je prisutno u zadružnom životu putem svakodnevnog izravnog sudjelovanja u rješavanju svih aktualnih problema zadruge. Ekonomska organizacija zadružne kulture može dijelom objasniti kolektivnu miroljubivost pripadnika te kulture dok se suprotni primjeri kolektivne ratobornosti – seljačke bune objašnjavaju zaštitom kolektivnih interesa, jer u svojoj osnovi nemaju agresivna, osvajačka nastojanja. Zadružna kultura nije nasilno ekspanzivna, njezina ekspanzija u ranijim razdobljima migracija je vidljiva kroz mirno ekonomsko i kulturno prodiranje.

Odnos prema ženi i djeci u „skupčini“ je bio drugačiji od života u individualnoj obitelji. Položaj članova bio je reguliran zadružnim odnosima ili običajima. Time je vlast roditelja nad djecom bila znatno ograničena. Istovremeno, zadruga je prakticirala zaštitu trudnica i roditelja. Pretpostavka je da je u predzadružnom kulturnom razvitku postojao matrijarhat, čime se može dijelom objasniti položaj žena koji je bio značajno viši negoli u plemenskoj kulturi. Istaknut položaj u razvijenoj zadružnoj kulturi imala je „gospodarica“ zadruga. Podređenost žene je bila prisutna, ali ne u mjeri kao u plemenskoj kulturi, što se objašnjava utjecajima feudalizma i kapitalizma. U održanju zadruge nije bila nužna tradicija i fikcija o zajedničkom podrijetlu. Za razliku od plemenske kulture, gdje su bile naglašene rodovske veze, u zadružnoj je kulturi bilo moguće uključiti članove koji nisu bili rodnim vezama povezani s ostalim članovima. Kod potrebe nove radne snage neoženjeni članovi su se ženili/udavali ili je uzimana strana osoba s obitelji u zadrugu. Novi članovi zadruge stekli bi članstvom jednaka prava i obveze. Korištenje najamne snage (sluga) događalo se pod utjecajem kapitalističkih odnosa. I u takvim slučajevima položaj najamnih radnika bio je povoljniji zbog razvijenih zadružnih shvaćanja o čovjeku kao ljudskom

biću i vrijednosti rada. U ovoj kulturnoj zoni nema ni traga „herojskoj“ poeziji ili junačkim tradicijama i epovima. Pjesme su bile obredne ili lirske u kojima se idealizira priroda, rad, naglašavaju humani osjećaji.

U feudalizmu dolazi do zemljišnih ograničenja i diobe zajedničkog imetka. U kasnijoj etapi razvoja zadruga, kroz utjecaj Vojne krajine, često je uplitanje vojnih vlasti u procese izbora gospodara čime su funkcije izmijenjene, a zadruge su se pretvarale u autokratske jedinice. Pod utjecajima feudalizma, poslije i kapitalizma, uvedena je institucija „osebunjka“, prava na odvojenu imovinu. Diferencijacija i vođenje posebnih ekonomija označavali su početak raspadanja kolektivnog života (Tomašić 2013).

Elementi zadržne kulture kod Bunjevaca

Stariji izvori, prije 1700-ih, daju šture podatke o bunjevačkim zadrugama, napose o odnosima unutar tih zadruga. Smatra se, na osnovi raznih popisa stanovništva, da bunjevačke obitelji u Liku nisu došle u složenom obliku, tj. obiteljskim zadrugama. Udio složenih obitelji među Bunjevcima počeo je ponovno rasti tek nakon doseljavanja (Kaser i sur. 2003). Najvitalniji i najugledniji rod među Bunjevcima u Lici bili su Rukavine s brojnim članovima (21 do 22 člana po obitelji). Zadruga Nikole Rukavine Bevandića, kneza i kapetana u Smiljanu, brojala je čak 56 članova (Šarić 2009, 378).

Bunjevci u Podunavlju su osim ekonomskih aktivnosti u početku svoje adaptacije na novi okoliš prenijeli i svoje kulturne obrasce. Može se pretpostaviti da su u prvom razdoblju nedugo nakon doseljavanja bile česte migracije lokalnog karaktera u skladu sa stočarskim aktivnostima koje se tijekom XVII. stoljeća razvijaju u Bačkoj (Šarić 2014, 54-55). Nakon naseljavanja pokušali su prilagoditi okoliš svojim potrebama i dotadašnjem načinu života, međutim, bili su primorani na različite adaptivne procese potaknute od vojnih i državnih vlasti, ali i prirodnog okoliša. Izvori iz XVIII. stoljeća u Podunavlju spominju živu praksu života u višegeneracijskim obiteljima. Iako su postojale i brojčano manje obitelji, živjelo se nerijetko u brojnim obiteljima s 20-40 i više članova (Sekulić 1991, 221-222). Ekonomska osnova zadržne obitelji bila je zemlja, „stoga je glavna svrha zadržnog života bilo stjecanje što više zemlje“ (Černelić 2010, 112). O tome svjedoče molbe glavara obiteljskih zadruga nadležnim vlastima s kraja XVIII. stoljeća (Sekulić 1991, 221-222). Zbog demografskog pritiska viška članova⁷, dio se nekadašnjih članova selio i osnivao nove salaše. Iz matičnog salaša dio članova zadruge bi se preselio u novi salaš u neposrednoj blizini. Međutim, za razliku od Tomašićeva idealnog tipa nastanka nove „skupčine“, novi salaš je i nadalje bio sastavni dio obiteljske zadruge u odvojenom objektu. Unutarnji odnosi, prava i dužnosti ostajali bi nepromijenjeni. Starješina, u pravilu najstarija muška osoba, obavljao je podjelu rada među članovima (Sekulić 1991,

⁷ Članovi zadruge su nazivani „našom čeljadi“. Domaćina zadruge ili „gazda“, koji je u pravilu bio najstariji član zadržne obitelji, „čeljad“ je zvala „bačo“, „čiča“, „čiko“, „dida“ ili „ranko“ (Černelić 2010, 123; Černelić 2011, 197).

218). Daljnjim rastom broja članova zadruge, oženjenih muških članova, nastajali bi novi salaši u blizini matičnog te su formirani bratski šorovi (npr. Dulićev šor, Stantićev šor, Ivandekićev šor) (Peruničić 1958, 45)⁸. Iz navedenog primjera se mogu prepoznati ostaci elemenata plemenske kulture, naglašeno krvno srodstvo, privrženost i solidarnost među bližim srođnicima.

Kod primorsko ličkih Bunjevaca graničara zabilježena je praksa pobratimstva i posestrinstva te da ju „drže zbilja za veliku svojtu i svetinju“ (Bogišić 1867, 152-153). Podjednako svetim se smatralo kumstvo. Položaj žena i djece kod Bunjevaca bio je teži negoli u idealnom tipu zadružne kulture koji je predstavio Tomašić te blizak onome u plemenskoj kulturi. Postojala je jasna hijerarhija prilikom objedovanja kao mjesta koja su članovi zauzimali za stolom (Sekulić 1991, 220; Černelić 2011, 199; Poljaković 2014, 565). Otac (*patria potestas*) je vladao podjednako nad muškom i ženskom djecom. Okolina je smatrala ispravnom i odobravala je očevu apsolutnu vlast, čak da je mogao u određenim slučajevima protjerati nepodobnog sina. Zapovijedao je i gospodario za života, makar mu „sin imao 30 ili više godina, makar bio u satniji za gospodara ubilježen“ (Bogišić 1867, 152). Bilo je slučajeva da je otac još za života odredio nasljednika na čelu zadruge. U okolici Sombora, na salašima na Bezdanskom putu, zabilježen je slučaj kada otac nije bio živ, da se nije birao novi „gazda“, već su braća zajednički odlučivali o poslovima zadruge (Černelić 2011, 197). Jedan od rijetkih primjera, koji je blizak demokratskom odlučivanju u Tomašićevom idealnom tipu zadružne kulture, zabilježen je u Žedniku u Bačkoj. Zadruga Gabrić se u nekim pojedinostima razlikovala od ostalih bunjevačkih zadruga u Bačkoj. Iako je i kod nje u osnovi očeva pozicija bila dominantna, pokazivala je neke karakteristike „bratske“ zadruge („npr. domaćin ima ograničenu vlast, nasljeđuje ga najsposobniji sin po izboru“) (Černelić 1990, 317).

Položaj žena bio je obilježen podložnošću i poslušnošću, podjednako u Podunavlju (Sekulić 1991, 219) i Lici (Bogišić 1867, 128). Prema uobičajenoj raspodjeli obveza, muški poslovi su bili vanjski, a ženini kućni. Za Bunjevke u Somboru i okolici zabilježeno je da se „Uz svakodnevne poslove vezane za kuću, održavanje higijene, izradu odjevnih predmeta i brigu o djeci, žena se brinula o sitnoj stoci i živini, obrađivala vrt, ‘bašču’ i ravnopravno, uz muškarce sudjelovala u poljodjelskim poslovima“ (Čota 2003, 55; usp. Sekulić 1991, 219). Hijerarhija po spolu i dobi, kao jedan element plemenske kulture, također je bio prisutan u zadružnom životu podunavskih Bunjevaca. Pritom je položaj žena bio niži od muškaraca. Na salašima na Bezdanskom putu kod Sombora, osim uobičajenih obveza, „redušina“ dužnost bila je „prati noge svekru i sjevri svaku večer, a svako jutro morala im je ljubiti ruke“ (Černelić 2011, 198). Kod Bunjevaca u okolici Jablanca podređeni položaj žene nije se bitno mijenjao ni u slučaju da je njezin muž, „doveden“, ili „domazet“, dolazio u

⁸ U kasnijem razdoblju u XIX. i XX. stoljeću širenjem obiteljskih zadruga starješina bi sa ženom u nekim slučajevima preseljao u grad ili bi pojedini članovi, po potrebi, dolazili ili boravili u gradu. Otac je i nadalje zadržavao visoku vlast nad zadrugom iako je najstariji sin upravljao zadružnim životom. Na taj način nisu prekinute veze na relaciji salaš-grad već su stvorene salaško-gradanske zajednice koje su obiteljski i gospodarski funkcionirale kao jedna cjelina (Černelić 2002, 2010).

zadrugu njezinih roditelja (Bogišić 1867, 133-134). U slučajevima dugotrajnog izbivanja muškaraca među ličkim Bunjevcima, zbog potrage za poslom i zarade, žene su preuzimale rukovođenje do trenutka dok im sinovi nisu stasali da preuzmu poslove upravljanja zadrugom, napose one koji su se ticali odnosa s vanjskim svijetom (Černelić 1999, 308). Ipak, postoje primjeri demokratskih odnosa, da je bilo uobičajeno da se navečer dogovaraju kako će raspodijeliti poslove za novi dan (Černelić 1999, 308).

Kod ličkih Bunjevaca graničara nailazimo na podudaran primjer s Tomašićevim u primanju u zadrugu članova koji nisu krvni srodnici: „Evo što nam o tome za Bunjevce graničare piše g. Vukelić. Čovjek, neimajući nigdje nikoga svoga, pozove k sebi (u svoju kuću) siromašnjega muža i ženu s njihovom djecom. Oni sačinjavaju sada malu zadrugu“ (Bogišić 1867, 141). Tim činom bi novi zadrugari dobili sva prava i obveze zadrugara kuće u koju su došli. U obiteljima podunavskih Bunjevaca bilo je takvih slučajeva, ali su bili rijetki (Černelić 2010, 111). Osobni imetak, „prćija“ u zadrugama, obično u novcu, odjeći ili životinjama (blagu), bili su poznati u primorsko ličkih i podunavskih Bunjevaca (Bogišić 1867, 138; Sekulić 1991, 316; Černelić 1999, 305; 2009, 310). Kod podunavskih Bunjevaca češća je praksa osobnog imetka bila u obliku „štafira“, udavačine opreme koju je donosila udajom (Černelić 2010, 119; Černelić 2011, 194). Nepomirljivosti su unutar zadruga rješavane diobom. Različiti zapisi iz druge polovice XIX. i prve polovice XX. stoljeća pripisuju ženama veću sklonost izlaska iz zadruga (Bogišić 1867,; Černelić 2009, 308). Razlozi se mogu tražiti u podređenom položaju žena kojim su bile nezadovoljne, svađama najčešće oko imovine, samovolji domaćina, razlikama u očekivanju od uloženog rada i ostvarenog kod raspodjela u zadruzi, želje za samostalnošću i dr. (Černelić 1990, 317).

Na kraju, posvetit ćemo prostor kasnijoj percepciji, iz XIX. i XX. stoljeća, Bunjevaca kao zajednice te koje su podudarnosti s onima u opisima zadružne kulture. Često se u tim zapisima ističe njihov blag i miran karakter. Lazo Knežević (1881, 106) za Bunjevce navodi da su „vredan i raden narod, tih, više melankoličan, retko ljut, nezavidljiv. U narodu bunjevačkom retko ćeš naći ubicu, palikuću, zlikovca ili pustajiju. Kad je i u najvećoj jarosti, kadar si ga na mah umiriti, kadar si ga navesti, da ne samo popusti, nego da se i konačno izmiri“. Ivan Antunović (1882, 57) piše o njima u *Razpravi*: „Bunjevci su ljudi bistrourni, razboriti, postojani, gostoljubivi, odvažni, dobri težaci a još bolji čobani, čutljivi, blagi, vredni gospodari, vode pame-tan i stidan govor, kao pravi kršćani bogomoljni a riedki bogogrđci.“ Ive Prčić (1936, 25) kaže da su: „Bunjevci bili kršni ljudi ali golubinke čudi“. Branko Peruničić (1958, 42) navodi: „Od stočara postali su odlični zemljoradnici, mirni, dobroćudni. Nastao je tip ravničarskog čoveka, sporog ali istrajnog u poslu. U njegovoj svesti se prome-nilo merilo za čoveka. Čovek se ne ceni toliko po junaštvu i drugim vrlinama, ko-liko po bogatstvu ‘marvom i lancem’, to jest stokom i zemljom.“ Iz primjera dijela etnografskih opisa, koji su bili brojni, susrećemo potvrdu promjene percepcije među bunjevačkim i nebunjevačkim autorima o njihovim kulturnim obrascima i promje-

nu Bunjevaca iz „neobuzdanog“, „divljeg naroda“ u „mirni“ narod „golubinke čudi“ koji odgovara opisu zadružne kulture.⁹

Zaključak

S dugom tradicijom društvenih praksi koje odgovaraju Tomašićevoj plemenskoj kulturi Bunjevci su migracijama dospjeli u drugačija područja u kojima su bili izloženi različitim kulturnim utjecajima. Dok su prirodni preduvjeti kod primorsko ličkih Bunjevaca pogodovali dužoj opstojnosti stočarske tradicije i kulturnih obrazaca povezanih s plemenskom kulturom, u panonskom području, udaljeni od dinarske zone stočarstva, uz utjecaj središnjih vlasti, bili su primorani na različite adaptivne procese koji su ih približili elementima zadružne kulture. Vežanost za zemlju u podunavskog ogranka Bunjevaca oblikovala je drugačiji kompleks društvenih osobina kao zajednice prema vanjskom društvenom okruženju od onoga koji je prevladavao u razdoblju njihova života na dinarskom području. Primjetan je izostanak agresivnosti, impulzivnih reakcija, napose kolektivnih prema središnjim vlastima. Nekadašnja nenavezanost na obradive površine omogućavala je laku i brzu pokretljivost, veću društvenu i političku autonomiju u odnosu prema vlastima. U onom trenutku kada zemlja postaje središnja vrijednost, ekonomska preokupacija u stjecanje što više zemlje, koja prerasta u jedan poseban odnos ne samo pojedinca već cijele zajednice, to je bio početak istinske transformacije kulturnih obrazaca kod podunavskih Bunjevaca. Promijenjene su društvene vrijednosti koje nisu više podržavale elemente plemenske kulture. Međutim, to ne znači da su se izgubili svi elementi plemenske kulture. Naprotiv, generacijama su reproducirali svoj tradicionalni kulturni obrazac, društveni ustroj – patrijarhat i proširene patrilinarni obitelji duboko u XX. stoljeće. Postali su primjer zajednice očuvanog tradicijskog mentaliteta, snažne društvene kontrole i čvrstih moralnih normi. Iako su u odnosima prema drugim zajednicama izgubili elemente plemenske kulture (agresivnost, borbenost), u obiteljskim odnosima koji su bili manje izloženi vanjskim utjecajima, sačuvali su brojne elemente plemenske kulture.

Literatura

- Antunovich, Ivan. 1882. *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, gradjanskom i gospodarskom*. Beč.
- Bačić, Slaven (ur.). 2006. *Leksikon Podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca* sv. 5 C–Ć. Subotica: Hrvatsko akademsko društvo.
- Bara, Mario. 2012. Ekohistorijski pristup migracijama Bunjevaca. *Godišnjak za znanstvena istraživanja* 4: 11-31.

⁹ Interesantna je, istina izdvojena, percepcija jednog primorskog Bunjevca o onima u Podunavlju koja ide u smjeru distinkcije dviju kultura: „(za Bunjevce u Vojvodini) a to je već drugo, druga narav, druga rasa. A ovo su pravi Bunjevci, Hercegovci (Rajković, transkripti 2004)“ (Černelić 2005, 41).

- Čelebi, Evlija. 1996. *Putopis-odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Černelić, Milana. 2005. Pristupi istraživanju bunjevačkih identiteta. *Studia ethnologica Croatica* 17 (1): 25-49.
- Černelić, Milana. 2006. *Bunjevačke studije*. Zagreb: FF press.
- Černelić, Milana. 2009. Običajno-pravni i imovinski aspekti života u obiteljskim zadrugama Like. *Senjski zbornik* 36: 301-321.
- Černelić, Milana i Rajković Iveta, Marijeta. 2010. Oglad o primorskim Bunjevcima: povijesna perspektiva i identifikacijski procesi. *Studia ethnologica Croatica* 22: 283-316.
- Černelić, Milana. 2010. Velika familija Dulić na Đurđinu. *Godišnjak za znanstvena istraživanja* 2: 107-139.
- Černelić, Milana. 2011. Velika kuća Ivana Opštinar na salašima Matarići kod Sombora – Usporedni osvrt na zadruge na salašima na Bezdanskom putu. *Godišnjak za znanstvena istraživanja* 3: 187-204.
- Čota, Antonija. 2003. Bunjevačka gazdarica. U: Antonija Čota i Marija Šeremešić. *Dukat Ravnice. O Bunjevcima i Sokcima Sombora i okolice*. Sombor: HKUD Vladimir Nazor. 55-67.
- Dević, Antun. 1999. Spisi generalnih sjednica Kongregacije za širenje vjere u XVII st.; I dio. *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 5: 23-169.
- Holjevac, Željko i Moaćanin, Nenad. 2007. *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*. Zagreb: Leykam International.
- Hrabak, Bogumil. 1982.-1985. Neuspjelo naseljavanje Krmpočana na Kvarner, u Istri i Dalmaciju. *Jadranski zbornik* 12: 365-394.
- Jurin Starčević, Kornelija. 2004. Demografska kretanja u selima srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i početkom 17. stoljeća prema osmanskim detaljnim poreznim popisima (mufassal defterima). *Prilozi za orijentalnu filologiju* 54: 139-167.
- Kaser, Karl; Grandits, Hannes i Gruber, Siegfried. 2003. *Popis Like i Krbave 1712. godine : obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*. Zagreb: SKD Prosvjeta.
- Knežević, Laza. 1881. O Bunjevcima. *Letopis Matice srpske* 50 (128), sv. 4: 102-118.
- Kruhek, Milan. 2013. Turske utvrde i kule u Lici i Krbavi 1527.-1689. godine. *Senjski zbornik* 40: 471-508.
- Lopašić, Radoslav. 1888. *Dva hrvatska junaka: Marko Mešić i Luka Ibršimović*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Ljubović, Enver. 2004. Bunjevačka plemićka i časnička obitelj Rukavina. *Senjski zbornik* 31: 39-58.
- Marković, Mirko. 1989. Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 51: 19-107.
- Moćanin, Fedor. 1986. Kranjci u Lici. *Etnološka tribina* 16 (9): 7-10.
- Moćanin, Nenad. 1999. *Turska Hrvatska, (Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791)*. Zagreb: Matica hrvatska.

- Pavičić, Stjepan i Glavičić, Ante. 1984. Naseljavanje Bunjevaca Krmpočana u senjskoj planini i primorju u prvoj polovici XVII stoljeća. *Senjski zbornik* 10-11: 151-155.
- Pavičić, Stjepan. 1962. *Seobe i naselja u Lici*. Zagreb: JAZU.
- Pavličević, Dragutin. 1997. O pučanstvu Krbave, Like i Gacke s posebnim osvrtom na Bunjevce. U: Pavličević, Dragutin (ur.). *Krbavska bitka i njezine posljedice*. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika. 203-220.
- Pederin, Ivan (prev. i ur.). 1989. *Njemački putopisi po Dalmaciji*. Split: Logos.
- Peruničić, Branko. 1958. *Postanak i razvitak baština na području Subotice od 1686 godine*. Beograd: Srpska akademija nauka – Posebna izdanja, knjiga 306, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 28.
- Pešut, Damjan. 1997. Etnička i konfesionalna podjela nakon oslobođanja Like od Turaka. *Senjski zbornik* 24: 85-130.
- Prčić, Ive. 1936. *Subotica i Bunjevci: da se zna i ne zaboravi*. Subotica: Matica subotička.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1993. Dinko Tomašić i hrvatska etnologija/antropologija. *Društvena istraživanja* 2 (6(8)): 969-973.
- Rogić, Ivan. 1993. Zašto gubiti vrijeme s Dinkom Tomašićem? *Društvena istraživanja* 2 (6(8)): 963-967.
- Sekulić, Ante. 1991. *Bački Hrvati: narodni život i običaji*. Zagreb: JAZU.
- Šarić, Marko. 2008. Bunjevci u ranome novom vijeku. Postanak i razvoj jedne predmoderne etnije. U: Bunjevci u ranome novom vijeku: Postanak i razvoj jedne predmoderne etnije. U: Milana Černelić, Marijeta Marković i Tihana Rubić (ur.). *Živjeti na krivom putu*. Zagreb: FF press. 15-43.
- Šarić, Marko. 2009. Predmoderne etnije u Lici i Krbavi prema popisu iz 1712./14. U: Željko Holjevac (ur.). *Identitet Like: korijeni i razvitak*. Knjiga I. Zagreb-Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar. 325-384.
- Šarić, Marko. 2010. Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt. *Ekonomska i ekohistorija* 6 (1): 55-94.
- Šarić, Marko. 2012. Osmanski korijeni Gospića: nahija Novi u XVI. i XVII. stoljeću. *Povijesni prilozi* 42: 215-248.
- Šarić, Marko. 2014. Seoba Bunjevaca u Podunavlje 1607. godine u svjetlu osmanske politike prisilnog preseljenja stanovništva (sürgün). U: Milana Černelić, Jadranka Grbić Jakopović, Marijeta Rajković Iveta, Tihana Rubić, Matija Dronjić, Mihovil Gotal, (ur.). *Bunjevci u vremenskom i prostornom kontekstu* Zagreb: FF press, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata.
- Štulhofer, Aleksandar. 1992a. Dinko Tomašić – sociološka moderna. *Kolo* 1: 111-131.
- Štulhofer, Aleksandar. 1992b. Predviđanje rata? – Etnosociologija Dinka Tomašića. *Društvena istraživanja* 2 (2): 299-313.
- Štulhofer, Aleksandar. 1993. Prijetnje, zaborav i tragovi: o recepciji Tomašićevog djela. *Društvena istraživanja* 2 (6(8)): 981-988.
- Tomašić, Dinko. 2013. *Društveni i politički razvitak Hrvata: rasprave i eseji*. Zagreb: Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.

- Tomić, Petar. 1877. Crtice iz ličke prošlosti. *Hrvatski svjetozor*, 21. listopada, knjiga I, br. 16, 1.
- Tomljenović, Ana. 2014. Najistaknutiji Bunjevci smiljanskog kraja (Smiljana, Trnovca i Bužima) od naseljavanja do danas, U: Milana Černelić, Jadranka Grbić Jakopović, Marijeta Rajković Iveta, Tihana Rubić, Matija Dronjić, Mihovil Gotal, (ur.). *Bunjevci u vremenskom i prostornom kontekstu* Zagreb: FF press, Zavod za kulturu vojvodanskih Hrvata. 297-309.
- Županov, Josip. 1993. Aktualnost Tomašičeve sociologije. *Društvena istraživanja* 2 (6(8)): 949-954.

Summary

Bunjevci in the context of tribal and cooperative culture of Dinko Tomašić

The aim of this work is to analyze the elements of tribal and cooperative culture of Dinko Tomašić in Croatian (sub) ethnic group Bunjevci. Throughout the work, data about different regional groups of Bunjevci (Croatian Littoral, Lika, Danube region) are followed as well as whether their cultural patterns correspond to the elements of cultural models given by Tomašić. In the final section of this work concluding observations on the residues of the abovementioned cultural types among the Bunjevci will be presented.

Keywords: Bunjevci, tribal culture, cooperative culture, Dinko Tomašić.